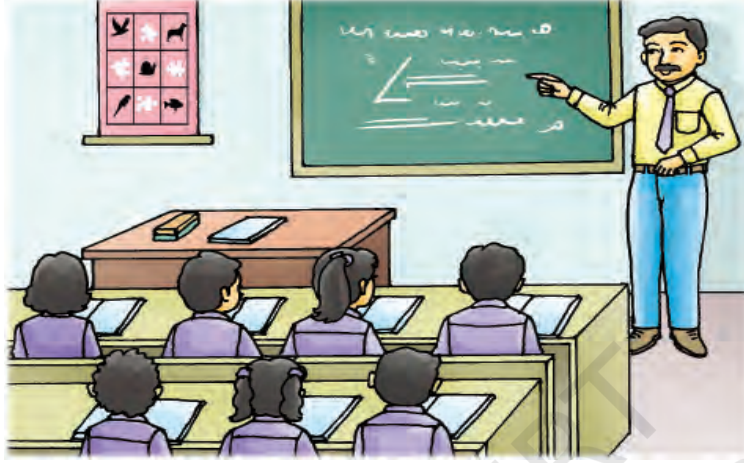

समासाः

(अध्यापकः कक्षायां प्रविशति। छात्राः उत्थाय अभिवादनं कुर्वन्ति।

अध्यापकः – (एकं छात्रम् उद्दिश्य) पङ्कज! किमर्थं खिन्नः इव दृश्यते?

पङ्कजः – गुरुवर! एष शुभङ्करः माम् सर्वदा ‘पङ्के जातः’ इति सम्बोधयति। न रोचते एतत् मह्यम्।

मनोजः – आम् गुरुवर! एषः माम् अपि ‘मनसि जायते’ इति उपहसति।

यशोदा – परम् यदा एषः माम् ‘यशः ददाति या’ इति कथयति तदा अहं तु प्रसन्ना भवामि।

घनश्यामः – माम् अपि एषः ‘घन इव श्यामः’ इति कथयति।

सुरेशः – माम् तु एष ‘सुराणाम् ईशः’ इति कथयति।

सर्वे छात्राः – गुरुवर! कृपया एनम् अवबोधयतु येन सः एवं मा व्यवहरेत्।

अध्यापकः – (विहस्य) शुभङ्कर! किं त्वम् आत्मनः नाम अपि ‘शुभं करोति’ इति एवम् उच्चारयसि?

(सर्वे छात्राः उच्चैः हसन्ति।)

अध्यापकः – भो छात्राः! भवताम् नाम्नः कृते शुभङ्करः यानि कानि अपि पदानि प्रयोजयति तानि न कथमपि अनुचितानि। वस्तुतः सः युष्माकं नाम्नः विग्रहम् एव प्रयोजयति।

छात्रा: — कृपया विस्तरेण बोधयन्तु।
 अध्यापक: — बाढम्। ध्यानेन एतत् कथनं शृणुत- एकदा नीले अक्षिणी यस्याः, सा माता च पिता च, तौ प्रणम्य, लम्बम् उदरम् यस्य तम्, घन इव श्यामम्, पार्वती च परमेश्वरः च, तौ प्रणतवती, गृहस्य उद्याने विशालः च एषः वृक्षः, तत्र आरूढम् एकं वानरम् अपश्यत्।

छात्रा: — गुरुवर! भवतः कथनम् अवगन्तुम् अक्षमाः वयम्।
 अध्यापक: — अधुना पुनः शृणुत- एकदा नीलाक्षी पितरौ प्रणम्य लम्बोदरं घनश्यामं पार्वतीपरमेश्वरौ च प्रणतवती। ततः गृहोद्याने विशालवृक्षारूढम् एकं वानरम् अपश्यत्।

प्रथमं मया यानि पदानि प्रयुक्तानि तानि विग्रहवाक्यानि आसन्। पुनः मया तत्स्थाने समस्तपदानि प्रयुक्तानि। एतद्विषयं विस्तरेण एवम् अवगच्छामः - यदा अनेकपदानां स्थाने विभक्तिलोपं कृत्वा एकपदं प्रयुज्यते तदा तत् पदं समस्तपदं भवति। समासप्रक्रियायाम् अनेन भाषासौष्ठवं लाघवं च परिज्ञायते। कथितमस्ति - 'समसनं समासः।'

समासस्य मुख्यतः चत्वारः भेदाः सन्ति - अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, द्वन्द्वः, बहुव्रीहिश्च। तत्पुरुषस्य अन्ये द्वे मुख्ये भेदे अपि स्तः - द्विगुः कर्मधारयश्च। एतदतिरिक्तम् अलुक्, नञ्, उपपद तत्पुरुषः च अस्य भेदाः भवन्ति।

अस्मिन् अध्याये वयम् केवलं तत्पुरुष-द्विगु-द्वन्द्व समासानां विशिष्टम् अभ्यासं करिष्यामः।

तत्पुरुषः समासः

(उत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषः)

अस्मिन् समासे उत्तरपदं प्रधानं भवति। विग्रहे पूर्वपदेन सह विभक्तिप्रयोगः भवति। विग्रहे या विभक्तिः प्रयुज्यते तया नाम्ना एवास्य तत्पुरुष-समासस्य नाम भवति।

यथा —

समस्तपदानि	विग्रहः	समासनाम
शरणागतः	शरणम् आगतः	द्वितीय-तत्पुरुषः
हरित्रातः	हरिणा त्रातः	तृतीया-तत्पुरुषः
पाकशाला	पाकाय शाला	चतुर्थी-तत्पुरुषः
रोगमुक्तः	रोगात् मुक्तः	पञ्चमी-तत्पुरुषः
राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः	षष्ठी-तत्पुरुषः
जलमग्नः	जले मग्नः	सप्तमी-तत्पुरुषः
युधिष्ठिरः	युधि स्थिरः	अलुक्-तत्पुरुषः

- कुम्भकारः कुम्भं करोति इति उपपद-तत्पुरुषः
 अज्ञानम् न ज्ञानम् इति नञ्-तत्पुरुषः
- नञ्-तत्पुरुषे यदि पदस्य प्रथमवर्णः स्वरः भवति तदा समस्तपदे 'न' स्थाने 'अन्' प्रयुज्यते परं यदि शब्दस्य प्रथमवर्णं व्यञ्जनं भवति तदा 'न' स्थाने 'अ' प्रयुज्यते।

द्विगुः समासः (संख्यापूर्वो द्विगुः)

यस्मिन् समासे प्रथमपदं संख्यावाचि भवति समाहारस्य (एकत्रीकरणस्य) च भावः अस्ति सः द्विगुसमासः भवति।

यथा —

समस्तपदम्	विग्रहः
पञ्चपात्रम्	पञ्चानां पात्राणां समाहारः
चतुर्युगम्	चतुर्णां युगानां समाहारः
त्रिभुवनम्	त्रयाणां भुवनानां समाहारः
अष्टाध्यायी	अष्टानाम् अध्यायानां समाहारः

द्वंद्व-समासः (उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः)

द्वन्द्वसमासे उभयोः पदयोः प्रधानता भवति। विग्रहे प्रतिपदं पश्चात् 'च' इति पदस्य प्रयोगः भवति।

यथा —

समस्तपदम्	विग्रहः
रामकृष्णौ	रामः च कृष्णः च
पितरौ/मातापितरौ	माता च पिता च
कन्दमूलफलानि	कन्दं च मूलं च फलं च
पाणिपादम्	पाणिः च पादौ च

अभ्यासः

1. प्रदत्तपदानां विग्रहं कृत्वा समासनाम लिखत —

समस्तपदम्	विग्रहः	नाम
विद्यालयः	विद्यायाः आलयः	तत्पुरुषः
i. सप्तर्षिः
ii. खलसज्जनौ

iii. गृहोद्याने		
iv. विभवहीनाः		
v. चतुर्भुजम्		
vi. पत्रपुष्पे		
vii. लौहघटिता		
viii. खगोत्तमः		
ix. सुखदुःखे		
x. त्रिलोकी		

2. प्रदत्तपदेषु समासं कृत्वा समासनाम लिखत —

विग्रहः	समस्तपदम्	नाम
कुसुमानाम् अवलिः	कुसुमावलिः	तत्पुरुषः
i. सप्तानां पदानां समाहारः
ii. परेषाम् उपकारः
iii. रामः च लक्ष्मणः च
iv. न पेयम्
v. धर्मः च अर्थः च
vi. कामः च मोक्षः च
vii. पञ्चानां वटानां समाहारः
viii. मातुः गृहे
ix. न इष्टम्
x. त्रयाणां भुवनानां समाहारः
xi. लाभः च अलाभः च